

Educational Requirements of the Resilient Family in Islamic Teachings and Their Validation

Saeed Rostami¹, Zohreh Saadatmand^{1*}, Maryam Baratali¹

1. Department of Educational Sciences, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran

ABSTRACT

Received: 23 May 2026

Accepted: 25 Aug 2026

First Available: 26 Aug 2026

Final Publication: 21 Mar 2027

Keywords

Educational requirements;
Resilient family; Islamic
teachings; Family resilience;
Content validity.

This study aimed to identify, explain, and validate the educational requirements of resilient families based on Islamic teachings, particularly hadiths and narrations. The study employed a mixed qualitative-quantitative approach. In the qualitative phase, qualitative content analysis based on a deductive category system was used. The research domain comprised printed and digital sources related to Islamic teachings, particularly hadiths and narrations addressing resilient family characteristics, which were selected purposively. Data were collected through a library-based review and systematic note-taking, and source examination continued until conceptual saturation was achieved. The paragraph was considered the unit of analysis. Relevant textual segments were initially identified, after which key concepts were extracted and recorded as primary codes. Conceptually similar codes were subsequently organized into broader categories, and corresponding educational requirements were formulated. In the quantitative validation phase, the extracted requirements were submitted to six experts in educational sciences and psychology. A researcher-made questionnaire was employed to evaluate the identified items, and their content validity was assessed using the Content Validity Ratio (CVR). The quantitative validation results indicated that all proposed items concerning the educational requirements of resilient families were approved by the expert panel. The reported CVR coefficients ranged from 0.82 to 1.00, demonstrating an acceptable to strong level of expert agreement regarding the necessity and content relevance of the items. Consequently, none of the proposed items was excluded during the validation process, supporting the content validity of the developed framework. Islamic teachings provide a potentially valid educational foundation for strengthening family resilience through principles such as patience and perseverance, trust in God, responsibility, effective life management, optimism about the future, spiritual connection, thoughtful decision-making, psychological and physical well-being, sound economic conduct, and family cooperation. The validated framework may therefore be applied in culturally responsive family education programs and educational interventions designed to enhance resilience within Muslim families.

How to cite:

Rostami, S., Saadatmand, Z., & Baratali, M. (2027). Educational Requirements of the Resilient Family in Islamic Teachings and Their Validation. *Study and Innovation in Education and Development*, 7(1), 1-27.

* Corresponding Author:

Zohreh Saadatmand

E-mail: saadatmand@iau.ac.ir

© 2027 the authors. Published by Institute for Knowledge, Development, and Research.

This is an open access article under the terms of the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) License.

EXTENDED ABSTRACT

INTRODUCTION

The family is the primary social and educational institution in which individuals develop their emotional, cognitive, moral, interpersonal, and behavioral capacities. Beyond its reproductive and socializing functions, the family provides the first context in which individuals learn how to regulate emotions, respond to adversity, communicate with others, assume responsibility, and construct meaning in relation to difficult experiences. Contemporary families are increasingly exposed to economic pressure, social transformation, changing lifestyles, interpersonal conflict, health-related crises, and uncertainty. Under such conditions, family resilience has become an important construct for understanding why some families are able to preserve cohesion and functioning despite adversity, whereas others experience substantial disruption. Family resilience is not merely resistance to stress; rather, it reflects a dynamic capacity through which family members mobilize internal and external resources, reorganize relationships and responsibilities, preserve meaningful connections, and adapt constructively to changing circumstances (1, 2).

Research has consistently suggested that family resilience is multidimensional and depends on the interaction of psychological, relational, social, cultural, and contextual resources. Family resilience has been associated with optimism, quality of life, and more adaptive responses to uncertainty in populations facing chronic health-related challenges (3). Studies of families of preterm infants have similarly demonstrated that resilience is closely connected with family functioning and the capacity to maintain supportive and adaptive patterns under demanding conditions (4). Evidence from disaster survivors and refugees further indicates that resilience is influenced by meaning-making, social resources, adjustment processes, and the ability to mobilize available strengths in the face of severe adversity (5, 7). The COVID-19 pandemic also highlighted the role of cohesion, cooperation, flexibility, and mutual support in sustaining human systems during prolonged periods of uncertainty (6).

Within Iranian research, family resilience has likewise been conceptualized as a complex phenomenon shaped by cognitive, emotional, relational, and contextual factors. Studies involving families exposed to demanding circumstances have emphasized the importance of emotional and cognitive resources in maintaining adaptive functioning (8). Qualitative and modeling studies of Iranian families have identified multiple interacting factors that contribute to family resilience and have stressed the importance of examining

family resilience within the cultural context in which family relationships are formed and maintained (1, 2). Broader resilience research has also shown that adaptation requires flexibility, appropriate resource management, and the capacity to preserve essential functions when systems are exposed to disruption (9, 10). From an Islamic perspective, resilience has additionally been examined as a capacity supported by cultural and value-based resources, particularly during periods of widespread crisis (11).

For Muslim families, Islamic teachings represent an important cultural, moral, and spiritual framework through which hardship, responsibility, interpersonal conduct, and family obligations may be understood. Concepts such as patience, perseverance, trust in God, hope, consultation, responsibility, moderation, cooperation, respect for others, and spiritual connection can serve as resources for adaptive family functioning. Islamic perspectives on patience and resilience emphasize that endurance should not be interpreted as passive submission but as purposeful persistence accompanied by emotional regulation, responsible action, and continued effort in the face of adversity (12). Spiritual resources are also particularly relevant. Attachment to God has been associated with resilience and mental health among parents facing difficult caregiving circumstances (13), while spiritual health has been examined alongside resilience and emotion regulation among women experiencing violence during the COVID-19 period (14).

Intervention studies provide additional evidence that Islamic and spiritual resources may be practically integrated into efforts to improve resilience. A family resilience intervention grounded in Quranic teachings has been associated with improvements in marital satisfaction and intimacy (15). Likewise, spirituality therapy emphasizing Islamic teachings has been reported to improve resilience, religious orientation, and life satisfaction among divorced women (16, 17). Family resilience may also be strengthened through interventions addressing communication and conflict management. Narrative therapy has been found to improve family resilience and marital happiness among couples experiencing conflict (18), while Gottman couple therapy has been associated with improvements in conflict-related outcomes and family resilience among couples during the COVID-19 pandemic (19). Family-focused interventions have also demonstrated the importance of strengthening family processes for improving developmental and behavioral outcomes among adolescents (20). At the broader social level, family-oriented educational initiatives have been used to strengthen psychosocial and sociocultural resilience (22), and legal and social conditions surrounding family formation have also been discussed in relation to strengthening family resilience (21).

Despite this growing body of research, a substantial conceptual and practical gap remains. Previous studies have generally investigated determinants of family resilience, developed psychological models, examined specific religious variables, or evaluated interventions. Less attention has been devoted to systematically extracting explicit educational requirements for resilient family functioning from Islamic teachings and then validating those requirements through expert judgment. Identifying such requirements can provide a bridge between abstract religious principles and concrete educational practices for parents, children, educators, counselors, and family-support institutions. Accordingly, the present study aimed to identify, organize, and validate the educational requirements of a resilient family based on Islamic teachings, particularly hadiths and narrations.

METHODS AND MATERIALS

The study was conducted using a mixed qualitative–quantitative design. The qualitative phase employed qualitative content analysis based on a deductive category system to identify and explain the educational requirements of resilient families in Islamic teachings. The research domain consisted of relevant written and digital materials, with particular emphasis on Islamic texts, hadiths, and narrations addressing family life, resilience-related characteristics, and educational implications. Sources were selected purposively according to their relevance to the research objective, and data collection continued until conceptual saturation was reached.

Data were collected through a library-based procedure and systematic note-taking. The paragraph was considered the primary unit of analysis. First, texts relevant to the study objective were identified and reviewed. Second, paragraphs directly related to the research questions were selected. Third, key concepts were extracted from each selected segment and recorded as initial conceptual codes. Fourth, codes with semantic and conceptual similarity were grouped together. Fifth, broader categories were developed and appropriate labels were assigned to represent the main concepts. Educational requirements were subsequently formulated for each major category.

In the quantitative validation phase, the extracted framework and its items were presented to six experts in educational sciences and psychology. A researcher-developed questionnaire was used to obtain expert judgments regarding the necessity and content appropriateness of the proposed educational requirements. Content validity was examined using the Content Validity Ratio (CVR). Expert evaluations were then reviewed to determine whether the proposed items should be retained, revised, or removed.

FINDINGS

The qualitative content analysis resulted in the identification of 11 main concepts and 33 educational requirements for resilient families within Islamic teachings. The 11 concepts were patience and perseverance; respect for differences and diversity; acceptance of individual and collective responsibility; trust in God and reliance on Him; proper management of life; a positive orientation toward the future; spiritual connection with God; reflection and consultation in decision-making; maintenance of psychological and physical health; attention to financial and economic principles; and strengthening solidarity and cooperation within the family.

The educational requirements related to patience and perseverance emphasized introducing children to patience from an early age, using religious narratives as educational examples, and creating a supportive family environment during hardship. Respect for differences and diversity included mutual respect, protection of individual and social rights, respect for privacy and differing views, and attentive listening. Responsibility-related requirements emphasized accepting responsibility in difficult situations, avoiding passivity, and teaching children both individual and collective obligations within the family.

Requirements related to trust in God stressed combining personal effort with reliance on God, parental modeling of trust, and age-appropriate explanation of the concept of reliance. Life-management requirements included prudent financial behavior, problem-solving, rational decision-making, consultation, and time management. A positive orientation toward the future involved encouraging optimism, demonstrating hope through parental behavior, and developing a home atmosphere characterized by hope and emotional support.

Spiritual connection included the use of prayer and supplication for inner calm, patience, hope, and communication with God. Reflection and consultation emphasized avoiding impulsive decisions, considering consequences, acquiring knowledge, consulting others, and maintaining patience during complex decisions. Health-related requirements included healthy nutrition, exercise, adequate sleep, hygiene, stress management, and positive social relationships. Economic requirements included fair distribution of resources, avoidance of waste, emphasis on lawful income, and maintaining effort and hope during financial difficulties. Finally, solidarity and cooperation involved shared household responsibilities, collective activities, family participation in decision-making, and parental modeling of affection and respect.

In the validation phase, all 33 items were approved by the expert panel. The reported CVR values ranged from 0.82 to 1.00, indicating an acceptable to strong level of expert agreement regarding the necessity and content relevance of the proposed educational requirements. No item was eliminated during the validation process.

DISCUSSION AND CONCLUSION

The findings indicate that resilient family functioning within Islamic teachings is not defined by a single psychological characteristic. Instead, it emerges from an integrated system of spiritual beliefs, moral responsibilities, interpersonal behaviors, cognitive skills, emotional capacities, health-related practices, and practical life-management abilities. This multidimensional structure suggests that resilience is cultivated through everyday family life and is embedded in the way family members interpret hardship, communicate with one another, distribute responsibilities, manage resources, make decisions, and maintain hope.

The prominence of patience, perseverance, trust in God, and spiritual connection demonstrates that Islamic family resilience includes a strong meaning-oriented dimension. These components may help family members interpret adversity as manageable and temporary while maintaining purposeful action. Importantly, reliance on God was not represented as passivity; it was consistently linked to effort, responsibility, and appropriate action. This combination may help prevent helplessness while also providing emotional reassurance in situations that cannot be fully controlled.

The findings also demonstrate that resilience is fundamentally relational. Respect, cooperation, mutual support, listening, shared decision-making, and responsibility were central components of the extracted framework. Such requirements suggest that a resilient family is characterized by coordinated rather than isolated coping. When family members participate in decisions, support one another, and maintain respectful communication, the family system may be better able to absorb stress without losing cohesion.

The inclusion of problem-solving, consultation, time management, financial management, physical health, psychological health, and stress regulation further demonstrates the practical orientation of the identified framework. Islamic teachings, as reflected in the analyzed materials, connect spiritual and moral principles with concrete competencies required for everyday family functioning. Consequently, resilience within this framework should not be reduced to religious belief alone; rather, it involves translating values into observable patterns of behavior.

The expert validation results strengthen the interpretability of the qualitative findings. The approval of all 33 items and CVR values ranging from 0.82 to 1.00 indicate

substantial agreement among experts that the identified requirements are necessary and content-relevant. The resulting framework may therefore provide a preliminary foundation for culturally grounded family education, counseling, parenting programs, and preventive interventions. It may also support the future development of measurement instruments and structured educational packages.

Overall, the study suggests that a resilient family in Islamic teachings is one that combines spirituality with responsibility, hope with purposeful effort, respect with cooperation, and moral orientation with practical life skills. Strengthening these interrelated capacities may enable families to maintain cohesion, protect the psychological and social well-being of their members, and respond more constructively to adversity. The validated educational requirements identified in this study therefore offer a culturally and religiously grounded framework for promoting family resilience in Muslim contexts.

ارائه استلزامات تربیتی خانواده تاب‌آور در آموزه‌های اسلامی و اعتباربخشی آن

سعید رستمی^۱ ID، زهره سعادت‌مند^{۱*} ID، مریم براتعلی^۱ ID

۱. گروه علوم تربیتی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی، تبیین و اعتباربخشی استلزامات تربیتی خانواده تاب‌آور بر مبنای آموزه‌های اسلامی، به‌ویژه احادیث و روایات، انجام شد. این پژوهش با رویکرد آمیخته کیفی-کمی انجام شد که در بخش کیفی از روش تحلیل محتوای کیفی با نظام مقوله‌بندی قیاسی استفاده شد. حوزه پژوهش شامل متون و منابع مکتوب و دیجیتال مرتبط با آموزه‌های اسلامی، به‌ویژه احادیث و روایات مرتبط با خانواده تاب‌آور بود که به‌صورت هدفمند انتخاب شدند. گردآوری داده‌ها با استفاده از روش کتابخانه‌ای و فیش‌برداری انجام گرفت و فرایند بررسی منابع تا رسیدن به اشباع مفهومی ادامه یافت. «پاراگراف» به‌عنوان واحد تحلیل در نظر گرفته شد. پس از مطالعه متون، بخش‌های مرتبط با پرسش پژوهش شناسایی، مفاهیم کلیدی استخراج و به‌صورت کدهای اولیه ثبت شدند؛ سپس کدهای مشابه در مقوله‌های مفهومی سازمان‌دهی و استلزامات تربیتی متناظر استخراج شدند. در مرحله کمی، یافته‌های حاصل در اختیار شش نفر از استادان و متخصصان حوزه علوم تربیتی و روان‌شناسی قرار گرفت و روایی محتوایی گویه‌ها با استفاده از پرسشنامه محقق‌ساخته و ضریب نسبت روایی محتوا (CVR) بررسی شد. نتایج مرحله اعتباربخشی نشان داد که تمامی گویه‌های مربوط به استلزامات تربیتی خانواده تاب‌آور از سوی متخصصان تأیید شدند. مقادیر ضریب نسبت روایی محتوا برای گویه‌های ارزیابی‌شده در دامنه ۰.۸۲ تا ۱.۰۰ قرار داشت که بیانگر توافق مطلوب خبرگان درباره ضرورت و تناسب محتوایی گویه‌ها بود. بنابراین، هیچ‌یک از گویه‌های پیشنهادی در فرایند اعتباربخشی حذف نشد و مجموعه تدوین‌شده از اعتبار محتوایی قابل قبول برخوردار بود. یافته‌ها نشان می‌دهد که آموزه‌های اسلامی می‌توانند مبنایی معتبر برای تدوین چارچوب تربیتی خانواده تاب‌آور فراهم سازند و بر مؤلفه‌هایی نظیر صبر و استقامت، توکل، مسئولیت‌پذیری، مدیریت زندگی، نگرش مثبت به آینده، ارتباط معنوی، تصمیم‌گیری سنجیده، سلامت روانی و جسمانی، اصول اقتصادی و همکاری خانوادگی تأکید دارند؛ از این‌رو، چارچوب حاصل می‌تواند در برنامه‌های آموزش خانواده و مداخلات تربیتی مبتنی بر فرهنگ اسلامی مورد استفاده قرار گیرد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۳

تاریخ چاپ اولیه: ۱۴۰۵/۰۶/۰۴

تاریخ چاپ نهایی: ۱۴۰۶/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها

استلزامات تربیتی؛ خانواده

تاب‌آور؛ آموزه‌های اسلامی؛

تاب‌آوری خانواده؛ روایی

محتوایی.

شیوه ارجاع‌دهی:

رستمی، سعید، سعادت‌مند، زهره، و براتعلی، مریم. (۱۴۰۶). ارائه استلزامات تربیتی خانواده تاب‌آور در آموزه‌های اسلامی و اعتباربخشی آن. پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه، ۷(۱)، ۲۷-۱.

نویسنده مسئول:

زهره سعادت‌مند

پست الکترونیکی: saadatmand@iau.ac.ir

© ۱۴۰۶ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است.

انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی CC BY-NC 4.0 صورت گرفته است.

خانواده به عنوان نخستین و بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی و تربیتی، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری شخصیت، نظام ارزشی، الگوهای ارتباطی، سلامت روانی و شیوه مواجهه افراد با دشواری‌های زندگی دارد. کیفیت کارکرد خانواده نه تنها بر سازگاری اعضای آن اثر می‌گذارد، بلکه می‌تواند پیامدهای گسترده‌ای برای سلامت و پایداری جامعه داشته باشد. تحولات سریع اجتماعی، فشارهای اقتصادی، تغییر در سبک‌های زندگی، گسترش تعارضات بین‌فردی، بحران‌های بهداشتی و اجتماعی و افزایش پیچیدگی مسائل روزمره موجب شده است خانواده‌ها بیش از گذشته با موقعیت‌هایی روبه‌رو شوند که توان سازگاری، بازسازمان‌دهی و حفظ انسجام آنان را به چالش می‌کشد. در چنین شرایطی، مفهوم «تاب‌آوری خانواده» اهمیت ویژه‌ای یافته است؛ زیرا خانواده تاب‌آور صرفاً خانواده‌ای نیست که از بحران مصون بماند، بلکه نظامی است که بتواند در مواجهه با فشارها، منابع درونی و بیرونی خود را بسیج کند، روابط خود را بازتنظیم نماید، معنای سازنده‌ای از دشواری‌ها به دست آورد و ضمن حفظ کارکردهای اصلی خود، زمینه رشد اعضا را نیز فراهم سازد (1, 2).

تاب‌آوری در سطح فردی و خانوادگی مفهومی پویا و فرایندی است و نمی‌توان آن را صرفاً یک ویژگی ثابت شخصیتی تلقی کرد. در خانواده، تاب‌آوری حاصل تعامل میان باورها، روابط عاطفی، شیوه‌های ارتباطی، مهارت حل مسئله، انعطاف‌پذیری نقش‌ها، حمایت اجتماعی، امیدواری، منابع معنوی و توانایی اعضا برای همکاری در شرایط دشوار است. پژوهش‌های انجام‌شده در خانواده‌های دارای شرایط خاص نشان داده‌اند که تاب‌آوری می‌تواند با کیفیت زندگی، خوش‌بینی و نحوه مواجهه با عدم قطعیت ارتباط داشته باشد (3). همچنین بررسی خانواده‌های نوزادان نارس نشان داده است که تاب‌آوری خانواده با الگوهای کارکرد خانوادگی پیوند دارد و شرایط اجتماعی و خانوادگی می‌تواند در نحوه سازگاری خانواده با فشارهای شدید نقش داشته باشد (4). بر این اساس، تاب‌آوری خانوادگی را باید ظرفیتی چندبعدی دانست که از طریق کنش متقابل ویژگی‌های فردی، روابط درون‌خانوادگی، منابع اجتماعی و نظام‌های معنایی خانواده شکل می‌گیرد.

اهمیت این مفهوم زمانی آشکارتر می‌شود که خانواده با بحران‌های ناگهانی یا مزمن مواجه باشد. مطالعات مرتبط با بلایا و موقعیت‌های بحرانی نشان می‌دهند که توان بازیابی، امید، منابع حمایتی و شیوه معنا دادن به رخداد‌های دشوار می‌توانند در شکل‌گیری الگوهای تاب‌آوری نقش داشته باشند (5). تجربه همه‌گیری کووید-۱۹ نیز نشان داد که توان حفظ همبستگی، ارتباط و حمایت متقابل از عناصر مهم سازگاری گروه‌ها و نظام‌های انسانی در شرایط عدم قطعیت و فشار شدید است (6). از سوی دیگر، پژوهش درباره پناهندگان نیز نشان داده است که تاب‌آوری تنها به توانایی فردی محدود نمی‌شود، بلکه از منابع اجتماعی، فرهنگی و ارتباطی نیز تأثیر می‌پذیرد و با گذر زمان و تغییر شرایط محیطی می‌تواند اشکال متفاوتی پیدا کند (7). بنابراین، خانواده تاب‌آور در خلأ شکل نمی‌گیرد، بلکه در بستر فرهنگی، ارزشی، اجتماعی و معنوی خاص خود توان مقابله و سازگاری را توسعه می‌دهد.

در مطالعات ایرانی نیز تلاش‌هایی برای شناسایی عوامل مؤثر بر تاب‌آوری خانواده انجام شده است. مدل‌سازی تاب‌آوری در خانواده‌های جانباز نشان داده است که متغیرهای شناختی و هیجانی می‌توانند در تبیین ظرفیت خانواده برای مقابله با دشواری‌ها نقش مهمی داشته باشند (8). همچنین مدل‌های ارائه‌شده درباره خانواده ایرانی بر مجموعه‌ای از عوامل فردی، ارتباطی و زمینه‌ای تأکید کرده‌اند و تاب‌آوری را نتیجه تعامل چندین سطح از منابع و ظرفیت‌ها دانسته‌اند (2). مطالعه کیفی کریمی‌نژاد و همکاران نیز با استفاده از دیدگاه متخصصان، زوجین و یافته‌های پژوهشی، ضرورت توجه هم‌زمان به جنبه‌های ساختاری، ارتباطی و روان‌شناختی خانواده را در تدوین مدل تاب‌آوری نشان داده است (1). این مطالعات بیانگر آن است که شناخت خانواده تاب‌آور نیازمند نگرشی جامع است و نمی‌توان این پدیده را صرفاً با تمرکز بر یک عامل، مانند مقابله فردی یا کاهش تنش، توضیح داد.

افزون بر این، مفهوم تاب‌آوری در پژوهش‌های مربوط به نظام‌ها و سازمان‌ها نیز با ظرفیت سازگاری، مدیریت بحران و حفظ کارکردهای اصلی در شرایط فشار ارتباط یافته است. هرچند خانواده با سازمان تفاوت ماهوی دارد، برخی اصول عام تاب‌آوری، از جمله انعطاف‌پذیری، آمادگی برای مواجهه با تغییر، استفاده از منابع، یادگیری از تجربه و بازگشت به عملکرد مطلوب، در هر دو حوزه قابل توجه‌اند. پژوهش‌های انجام‌شده درباره عوامل مؤثر بر تاب‌آوری سازمانی بر اهمیت ظرفیت‌های شناختی، مدیریتی و ساختاری در مواجهه مؤثر با تغییرات و تهدیدها تأکید کرده‌اند (9, 10). همچنین مطالعه تاب‌آوری منابع انسانی در دوران همه‌گیری از منظر اسلامی نشان داده است که ظرفیت مقابله با بحران را می‌توان در پیوند با مؤلفه‌های ارزشی و فرهنگی نیز مورد بررسی قرار داد (11). چنین یافته‌هایی ضرورت در نظر گرفتن زمینه فرهنگی و نظام ارزشی حاکم بر خانواده را در تبیین تاب‌آوری تقویت می‌کنند.

یکی از مهم‌ترین بسترهای فرهنگی و معنایی برای خانواده‌های مسلمان، آموزه‌های اسلامی است. در نگرش اسلامی، خانواده تنها یک واحد زیستی یا قراردادی نیست، بلکه نهادی اخلاقی، تربیتی و معنوی است که روابط میان اعضای آن در چارچوب مجموعه‌ای از مسئولیت‌ها، حقوق، ارزش‌ها و فضایل تعریف می‌شود. مفاهیمی مانند صبر، توکل، امید، شکر، مسئولیت‌پذیری، تعاون، رعایت حقوق دیگران، مشورت، اعتدال، گذشت و ارتباط با خداوند می‌توانند ظرفیت‌هایی برای مواجهه سازنده با فشارهای فردی و خانوادگی ایجاد کنند. پژوهش درباره نقش صبر و تاب‌آوری در استحکام خانواده از منظر اخلاق اسلامی و روان‌شناسی نیز بر پیوند میان ظرفیت تحمل سازنده دشواری‌ها، تنظیم واکنش‌ها و حفظ انسجام خانواده تأکید کرده است (12). از این منظر، تاب‌آوری در خانواده اسلامی تنها به معنای تحمل منفعلانه مشکلات نیست، بلکه شامل ایستادگی فعال، حفظ امید، انجام مسئولیت، استفاده از عقل و مشورت و تلاش برای اصلاح شرایط در کنار اتکا به منابع معنوی است.

یکی از مؤلفه‌های اساسی این چارچوب، رابطه معنوی با خداوند است. دلبستگی به خدا می‌تواند برای افراد در شرایط فشار، منبعی برای امنیت روانی، معنا، امید و تنظیم هیجانی فراهم سازد. پژوهش احمدی و همکاران درباره والدین کودکان آموزش‌پذیر با ناتوانی ذهنی نشان داد که دلبستگی به خدا با تاب‌آوری و سلامت روان ارتباط دارد و این امر اهمیت منابع معنوی را در مواجهه خانواده‌ها با شرایط دشوار نشان می‌دهد (13). همچنین یافته‌های مربوط به سلامت معنوی، تنظیم هیجان و تاب‌آوری در زنان قربانی

خشونت در دوره کووید-۱۹ نیز بر اهمیت همزمان منابع روان‌شناختی و معنوی در شرایط آسیب‌زا تأکید کرده است (14). از این رو، در بافت اسلامی، مؤلفه‌های معنوی را نمی‌توان به‌عنوان عناصری فرعی در کنار تاب‌آوری در نظر گرفت، بلکه این مؤلفه‌ها می‌توانند بخشی از نظام معنایی خانواده برای تفسیر دشواری‌ها و تنظیم پاسخ به بحران باشند.

شواهد مداخله‌ای نیز از ظرفیت آموزه‌های دینی و معنوی در تقویت تاب‌آوری حمایت می‌کنند. پژوهش چمی و همکاران نشان داد که الگوی تاب‌آوری خانواده مبتنی بر آموزه‌های قرآنی می‌تواند در بهبود رضایت زناشویی و صمیمیت زوجین نقش داشته باشد (15). همچنین معنویت‌درمانی با تأکید بر آموزه‌های اسلامی در زنان مطلقه با بهبود تاب‌آوری، جهت‌گیری مذهبی و رضایت از زندگی همراه بوده است (16، 17). این نتایج نشان می‌دهند که آموزه‌های اسلامی، هنگامی که در قالب مداخلات ساختاریافته و متناسب با نیازهای افراد به کار گرفته شوند، می‌توانند فراتر از سطح باورهای انتزاعی عمل کرده و با ظرفیت‌های روان‌شناختی مرتبط با سازگاری و مقابله ارتباط یابند. چنین یافته‌هایی مبنای مهمی برای حرکت از توصیف کلی ارزش‌های دینی به سوی استخراج دلالت‌ها و استلزامات تربیتی مشخص برای خانواده فراهم می‌کنند.

در کنار معنویت، کیفیت روابط زوجین و شیوه مدیریت تعارض نیز بخش مهمی از تاب‌آوری خانواده است. خانواده‌ای که بتواند تعارض‌ها را به‌صورت سازنده مدیریت کند، از الگوهای ارتباطی سالم بهره بگیرد و در موقعیت‌های دشوار روابط عاطفی خود را حفظ کند، ظرفیت بیشتری برای بازیابی تعادل خواهد داشت. پژوهش درباره اثربخشی روایت‌درمانی در زوجین دارای تعارض نشان داده است که مداخلات روان‌شناختی می‌توانند تاب‌آوری خانواده و شادکامی زناشویی را ارتقا دهند (18). همچنین زوج‌درمانی گاتمن در زوجین طی همه‌گیری کووید-۱۹ با تغییر در سبک‌های حل تعارض، خشونت زناشویی و تاب‌آوری خانواده همراه بوده است (19). این نتایج بر این نکته تأکید دارند که تاب‌آوری خانواده قابل پرورش است و می‌توان از طریق آموزش و مداخله، مهارت‌هایی را تقویت کرد که خانواده برای رویارویی با بحران به آنها نیاز دارد.

ابعاد تربیتی تاب‌آوری زمانی برجسته‌تر می‌شوند که خانواده به‌عنوان محیط اصلی جامعه‌پذیری کودکان و نوجوانان در نظر گرفته شود. والدین از طریق الگوهای رفتاری، شیوه گفت‌وگو، واکنش به مشکلات، تقسیم مسئولیت، نحوه تصمیم‌گیری و نگرش خود به آینده، الگوهای مقابله‌ای را به فرزندان منتقل می‌کنند. بنابراین، تاب‌آوری خانواده تنها نتیجه ویژگی‌های اعضای بزرگسال آن نیست، بلکه می‌تواند به‌صورت مجموعه‌ای از توانایی‌ها، نگرش‌ها و ارزش‌ها به نسل بعد انتقال یابد. مطالعه مداخله «خانواده‌های تاب‌آور» و پیگیری آن نشان داده است که تقویت ظرفیت‌های خانواده می‌تواند با پیامدهای رفتاری نوجوانان نیز ارتباط داشته باشد (20). این مسئله نشان می‌دهد که پرداختن به خانواده تاب‌آور از منظر تربیتی، افزون بر حفاظت از خانواده در برابر بحران‌های جاری، می‌تواند نوعی سرمایه‌گذاری پیشگیرانه برای رشد سازگاران نسل آینده تلقی شود.

از سوی دیگر، خانواده در بستر ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و حقوقی فعالیت می‌کند و تاب‌آوری آن از شرایط پیرامونی جدا نیست. برخی پژوهش‌ها نشان داده‌اند که سیاست‌ها و مداخلات اجتماعی مرتبط با خانواده می‌تواند با ظرفیت آن برای حفظ ثبات و

ایفای کارکردهای خود مرتبط باشند. برای نمونه، بازاندیشی درباره محدودیت سنی ازدواج در اندونزی در چارچوب تلاش برای تقویت تاب‌آوری خانواده مورد بحث قرار گرفته و نشان داده شده است که شرایط حقوقی و اجتماعی شکل‌گیری خانواده نیز می‌تواند در پایداری آینده آن اهمیت داشته باشد (21). همچنین برنامه‌های آموزشی پاسخ‌گو به جنسیت در سطح خانواده و جامعه با هدف ارتقای تاب‌آوری روان‌شناختی و اجتماعی فرهنگی زنان مورد بررسی قرار گرفته‌اند (22). بنابراین، تاب‌آوری خانواده پدیده‌ای چندسطحی است و علاوه بر منابع فردی و درون‌خانوادگی، از آموزش، فرهنگ، سیاست‌گذاری و شرایط اجتماعی نیز اثر می‌پذیرد.

با وجود توسعه مطالعات مربوط به تاب‌آوری، یکی از مسائل مهم، تبدیل مؤلفه‌های نظری به استلزامات تربیتی روشن و قابل اجراست. دانستن اینکه صبر، امید، مسئولیت‌پذیری، ارتباط مؤثر یا معنویت برای تاب‌آوری اهمیت دارند، به‌تنهایی برای طراحی آموزش خانوادگی کافی نیست؛ بلکه باید مشخص شود این مفاهیم چه دلالتی برای رفتار والدین، فرایند تربیت فرزندان و سازمان‌دهی تعاملات خانوادگی دارند. برای نمونه، اگر توکل به‌عنوان یک منبع تاب‌آوری مطرح می‌شود، لازم است معلوم شود والدین چگونه می‌توانند میان تلاش مسئولانه و اعتماد به خداوند توازن برقرار کرده و این نگرش را به فرزندان منتقل کنند؛ یا اگر صبر یک مؤلفه اساسی است، باید به‌صورت رفتارها و شیوه‌های تربیتی مشخصی ترجمه شود که تحمل ناکامی، کنترل هیجان و استمرار در حل مسئله را تقویت کند. چنین گذری از «مؤلفه» به «استلزام تربیتی» برای کاربردی کردن یافته‌های نظری ضرورت دارد.

همچنین نمی‌توان از نقش آموزش در پرورش ظرفیت‌های تاب‌آور غفلت کرد. تاب‌آوری تا حد قابل توجهی می‌تواند از طریق تجربه، مشاهده، تمرین و یادگیری تقویت شود و خانواده بستر اصلی بسیاری از این فرایندهاست. والدینی که در شرایط دشوار از حل مسئله، گفت‌وگوی محترمانه، مشارکت، خودکنترلی و امید استفاده می‌کنند، به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم الگوی مواجهه سازنده با بحران را به فرزندان ارائه می‌دهند. در مقابل، الگوهای مبتنی بر اجتناب، سرزنش، خشونت یا ناامیدی می‌توانند توان سازگاری خانواده را تضعیف کنند. نتایج پژوهش‌های مداخله‌ای درباره زوجها و خانواده‌ها مؤید قابلیت تغییر و تقویت این ظرفیت‌ها از طریق آموزش و درمان است (18, 19). در نتیجه، تدوین استلزامات تربیتی خانواده تاب‌آور می‌تواند حلقه واسطی میان ادبیات نظری تاب‌آوری و برنامه‌های عملی آموزش خانواده ایجاد کند.

با این حال، بخش عمده‌ای از الگوهای شناخته‌شده تاب‌آوری خانواده در بسترهای فرهنگی و نظری متفاوتی شکل گرفته‌اند و کاربرد آنها در جامعه اسلامی نیازمند توجه به ویژگی‌های ارزشی و معنایی بومی است. خانواده مسلمان ممکن است در مواجهه با بحران، علاوه بر منابع روان‌شناختی و اجتماعی، از مفاهیمی مانند توکل، دعا، صبر، رضا، تکلیف اخلاقی، مشورت و مسئولیت در برابر خداوند و دیگران بهره گیرد. بنابراین، نادیده گرفتن این منابع می‌تواند به ارائه تصویری ناقص از فرایند تاب‌آوری در چنین خانواده‌هایی منجر شود. پژوهش‌های داخلی درباره الگوهای خانواده ایرانی (1, 2) و مطالعاتی که به‌طور مشخص مؤلفه‌های اسلامی را با تاب‌آوری پیوند داده‌اند (11, 15)، ضرورت توسعه چارچوب‌های متناسب با زمینه فرهنگی و دینی را تقویت می‌کنند.

افزون بر این، شواهد موجود نشان می‌دهند که تاب‌آوری با حوزه‌های گوناگونی از سلامت، روابط و سازگاری مرتبط است؛ از کیفیت زندگی در افراد و خانواده‌های درگیر بیماری‌های مزمن (3) و سلامت روان در شرایط دشوار (13) گرفته تا انسجام خانواده، روابط زوجین و سازگاری در بحران‌های اجتماعی (6, 15). این گستردگی پیامدها اهمیت شناسایی عواملی را نشان می‌دهد که بتوانند خانواده را پیش از ورود به بحران و نه صرفاً پس از وقوع آن، برای مقابله مؤثر آماده سازند. رویکرد تربیتی دقیقاً از همین جهت اهمیت دارد؛ زیرا هدف آن صرفاً درمان پیامدهای بحران نیست، بلکه پرورش تدریجی نگرش‌ها، فضایل و مهارت‌هایی است که خانواده را در برابر فشارهای آینده توانمندتر می‌سازند.

با وجود اهمیت موضوع، مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد که بسیاری از تحقیقات یا به شناسایی عوامل روان‌شناختی و اجتماعی تاب‌آوری پرداخته‌اند، یا اثربخشی مداخلات مشخص را بر تاب‌آوری بررسی کرده‌اند و یا برخی مفاهیم اسلامی مرتبط با آن را مورد توجه قرار داده‌اند؛ اما استخراج نظام‌مند استلزامات تربیتی خانواده تاب‌آور از آموزه‌های اسلامی و سپس اعتباربخشی آنها کمتر مورد توجه قرار گرفته است. افزون بر این، وجود شواهد درباره نقش آموزه‌های اسلامی در بهبود تاب‌آوری و سازگاری (15-17)، نقش صبر و فضایل اخلاقی در استحکام خانواده (12) و اهمیت منابع معنوی در سلامت و تاب‌آوری (13, 14)، ضرورت آن را مطرح می‌سازد که این یافته‌های پراکنده در قالب چارچوبی منسجم و تربیتی سازمان‌دهی شوند. چنین چارچوبی می‌تواند ضمن برخورداری از پشتوانه دینی و فرهنگی، قابلیت بهره‌گیری در آموزش والدین، مشاوره خانواده، برنامه‌های پیشگیرانه و سیاست‌گذاری‌های تربیتی را داشته باشد و زمینه‌ای برای بررسی تجربی بیشتر مؤلفه‌های تاب‌آوری خانواده در جامعه اسلامی فراهم کند.

بنابراین، هدف پژوهش حاضر ارائه و اعتباربخشی استلزامات تربیتی خانواده تاب‌آور بر اساس آموزه‌های اسلامی، به‌ویژه احادیث و روایات، بود.

روش پژوهش

این پژوهش در چارچوب مطالعات کیفی انجام شده و برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوا با رویکرد مقوله‌بندی قیاسی استفاده شده است. هدف از این رویکرد، شناسایی و تبیین استلزامات تربیتی خانواده تاب‌آور بر اساس متون دینی به‌ویژه احادیث و روایات بوده است. در این راستا، تمامی منابع مکتوب و دیجیتال مرتبط با موضوع از جمله کتاب‌ها، مقالات و متون موجود در پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر مورد بررسی قرار گرفت تا داده‌های لازم برای تحلیل فراهم شود. انتخاب منابع پژوهش به شیوه هدفمند صورت گرفت؛ به این معنا که منابع چاپی و الکترونیکی که به طور مستقیم یا غیرمستقیم به استلزامات تربیتی خانواده تاب‌آور در آموزه‌های اسلامی اشاره داشتند، شناسایی و بررسی شدند. مطالعه و تحلیل این متون به صورت تدریجی انجام شد و روند گردآوری داده‌ها تا زمانی ادامه یافت که داده‌های جدید به اشباع مفهومی نرسید. پس از شناسایی متون مرتبط از پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر، برای استخراج و ثبت مفاهیم و مضامین موجود در آن‌ها از روش فیش‌برداری استفاده شد. گردآوری داده‌های مورد نیاز پژوهش با بهره‌گیری از روش

کتابخانه‌ای انجام گرفت. این روش شامل جست‌وجو، انتخاب و بررسی نظام‌مند منابع علمی به صورت مرحله‌ای و منظم است که با هدف دستیابی به اطلاعات معتبر برای انجام پژوهش به کار گرفته شد. در این پژوهش، ابزار اصلی جمع‌آوری اطلاعات فیش‌برداری از متون و منابع مرتبط بود تا مفاهیم و مضامین مرتبط با موضوع به صورت دقیق ثبت و دسته‌بندی شوند. در فرایند تحلیل داده‌ها، ابتدا متون مورد مطالعه قرار گرفت و بخش‌ها یا پاراگراف‌هایی که با پرسش‌های پژوهش ارتباط داشتند، انتخاب شدند. در مرحله بعد، مفاهیم کلیدی مرتبط با موضوع از هر بخش استخراج و به صورت کدهای اولیه ثبت گردید. سپس این کدها بر اساس شباهت‌های مفهومی در دسته‌های مشترک قرار گرفتند. در نهایت، برای هر دسته از مفاهیم هم‌معنا، عنوان یا مقوله‌ای کلی تعیین شد تا بتواند بیانگر ابعاد اصلی استلزامات تربیتی خانواده تاب آور در آموزه‌های اسلامی باشد. لازم به ذکر است که جمع‌آوری دقیق و منظم داده‌ها یکی از مهم‌ترین مراحل هر پژوهش علمی به شمار می‌آید؛ زیرا کیفیت تحلیل و استنتاج نهایی تا حد زیادی به شیوه گردآوری اطلاعات وابسته است. در پژوهش حاضر نیز داده‌ها از طریق بررسی منابع کتابخانه‌ای، متون دیجیتال و پایگاه‌های اطلاعاتی مرتبط با موضوع گردآوری شد. همچنین در این مطالعه «پاراگراف» به عنوان واحد تحلیل در نظر گرفته شد تا از طریق بررسی و تحلیل آن‌ها، استلزامات تربیتی خانواده تاب آور در آموزه‌های اسلامی استخراج و به پرسش‌های پژوهش پاسخ داده شود.

یافته‌ها

بر مبنای داده‌های ارائه شده در جدول ۱، ابتدا مفاهیم بنیادین استخراج و شناسایی شدند. سپس این مفاهیم بر اساس هم‌پوشانی معنایی و ارتباط مفهومی، در قالب محورهای مشخص دسته‌بندی گردیدند. در گام بعد، برای هر یک از این محورها، استلزامات تربیتی متناسب با آن تبیین و تنظیم شد تا پیوند منطقی میان مفاهیم نظری و دلالت‌های کاربردی برقرار گردد. به بیان دیگر، فرایند تحلیل به این صورت انجام شد که مفاهیم کلیدی به عنوان واحدهای اولیه شناسایی شدند، سپس در چارچوب مقوله‌های اصلی سازمان‌دهی شدند و در نهایت، بر اساس هر مقوله، مجموعه‌ای از الزامات تربیتی استخراج گردید. در پایان، استلزامات تربیتی مربوط به هر مؤلفه به صورت منظم و تفکیک شده ارائه شد که در ادامه تشریح می‌شوند.

جدول ۱. استلزامات تربیتی خانواده تاب آور در آموزه‌های اسلامی

مفاهیم اصلی	استلزامات تربیتی
صبر و استقامت	۱- خانواده‌ها باید از سنین پایین فرزندان خود را با مفهوم صبر و شکیبایی آشنا کنند و از داستان‌های قرآنی مانند داستان حضرت ایوب (ع) یا حضرت یوسف (ع) استفاده نمایند.
	۲- خانواده‌ها باید فضایی امن و حمایتگر ایجاد کنند که اعضای خانواده در آن احساس راحتی کرده و در مواقع سختی از یکدیگر حمایت کنند.
	۳- خانواده‌ها باید فرزندان خود را به اعتماد به خداوند و ایمان به این که هر دشواری به راحتی تبدیل خواهد شد، تربیت کنند. این امر باعث می‌شود که فرزندان در برابر مشکلات به جای ناامیدی، به امیدواری و توکل بر خداوند توجه کنند.
احترام گذاشتن به تفاوت‌ها و تنوع‌ها	۴- احترام تنها یک‌طرفه نیست و در اسلام به احترام متقابل تأکید شده است. اعضای خانواده باید در تعاملات خود با یکدیگر به ویژه در مواقع اختلاف نظر، احترام و ادب را رعایت کنند.

۵- اسلام به حفظ حقوق دیگران بسیار تأکید دارد و احترام به حقوق فردی و اجتماعی دیگران را جزء واجبات اخلاقی می‌شمارد. این شامل احترام به حریم خصوصی دیگران، احترام به انتخاب‌ها و عقاید متفاوت، و پرهیز از هرگونه ظلم یا اجحاف است.	
۶- در اسلام، به گوش دادن به دیگران و احترام به سخنان آن‌ها بسیار تأکید شده است. این امر به بهبود ارتباطات در خانواده و تقویت احترام متقابل کمک می‌کند.	
۷- در موقعیت‌های چالشی یا بحران‌ها، تقویت حس مسئولیت‌پذیری در برابر مشکلات اهمیت ویژه‌ای دارد. در اسلام، هر فرد باید در برابر مشکلات زندگی مسئولیت‌پذیر باشد و از آن‌ها به‌عنوان فرصتی برای رشد استفاده کند.	پذیرش مسئولیت فردی و جمعی
۸- یکی از ویژگی‌های دین اسلام، نظارت و کنترل و ترغیب انسان به رعایت امور در ابعاد گوناگون زندگی است.	
۹- خانواده‌های تاب‌آور باید مفهوم مسئولیت در قبال اعضای خانواده را به فرزندان خود آموزش دهند. در آموزه‌های اسلامی، خانواده به‌عنوان یک واحد مهم اجتماعی مطرح است و مسئولیت فردی و جمعی در درون آن اهمیت دارد.	
۱۰- یکی از اصول مهم در توکل این است که انسان ابتدا باید تمام تلاش خود را برای رسیدن به هدف انجام دهد و سپس به خداوند توکل کند. در آموزه‌های اسلامی، توکل به معنی بی‌کاری یا عدم تلاش نیست، بلکه به معنای واگذاری نتایج به خداوند پس از انجام تمام کوشش‌ها است.	اعتماد به خداوند و توکل بر او
۱۱- بهترین راه برای نهادینه کردن اعتماد به خداوند در خانواده، این است که والدین خود به‌عنوان الگو عمل کنند. آن‌ها باید در موقعیت‌های مختلف زندگی نشان دهند که پس از انجام تلاش‌های لازم، نتیجه را به خداوند واگذار می‌کنند.	
۱۲- والدین باید از همان سنین کودکی، مفهوم توکل بر خداوند را برای فرزندان خود به‌طور ساده و قابل فهم توضیح دهند. توکل به این معناست که پس از انجام تمام تلاش‌ها و کوشش‌ها، فرد باید به خداوند اعتماد کرده و نتیجه را به او واگذار کند.	
۱۳- مدیریت مالی یکی از جنبه‌های مهم مدیریت زندگی است. در اسلام، به خرج کردن با دقت، پس‌انداز، و دوری از اسراف تأکید شده است.	مدیریت صحیح زندگی
۱۴- یکی از جنبه‌های مدیریت زندگی، توانایی حل مشکلات و اتخاذ تصمیمات صحیح است. در اسلام، به اتخاذ تصمیمات درست و متکی بر عقل و مشورت تأکید شده است.	
۱۵- یکی از مهارت‌های ضروری در مدیریت زندگی، توانایی مدیریت زمان است. در اسلام، اهمیت زمان و استفاده بهینه از آن بسیار تأکید شده است.	
۱۶- تفکر مثبت یکی از ارکان تربیت تاب‌آور است. در آموزه‌های اسلامی، به‌طور مکرر به انسان‌ها توصیه شده است که در برابر مشکلات، نگرش مثبت داشته باشند و از منفی‌نگری پرهیز کنند.	رویکرد مثبت به آینده
۱۷- والدین می‌توانند مفهوم مثبت‌نگری به آینده را در زندگی روزمره خود نشان دهند و به فرزندان خود بیاموزند که هیچ‌گاه شرایط ثابت نمی‌ماند و همواره تغییرات مثبت در راه است.	
۱۸- برای تربیت فرزندان با رویکرد مثبت به آینده، باید محیط خانه به‌گونه‌ای باشد که پر از امید و شادی باشد.	
۱۹- نماز و دعا در اسلام به عنوان ابزارهایی برای آرامش و تقویت صبر شناخته شده‌اند. خانواده‌ها باید فرزندان خود را تشویق کنند که در مواقع سختی و استرس، به خداوند توکل کرده و از نماز و دعا برای تسکین روحی استفاده کنند.	ارتباط معنوی با خداوند
۲۰- نماز در اسلام به‌عنوان اصلی‌ترین وسیله ارتباط انسان با خداوند شناخته می‌شود. قرآن کریم و سیره پیامبر اسلام (ص) بر اهمیت نماز و حضور ذهنی و قلبی در آن تأکید کرده‌اند. نماز نه تنها وسیله‌ای برای عبادت است بلکه فرصتی برای آرامش روحی و تقویت ارتباط معنوی با خداوند است.	
۲۱- دعا یکی از ابزارهای اصلی ارتباط معنوی انسان با خداوند است. قرآن و احادیث اسلامی به انسان‌ها توصیه می‌کنند که در همه شرایط به دعا بپردازند و از خداوند درخواست کنند. دعا انسان را از نگرانی‌ها و فشارهای زندگی رهایی می‌بخشد و به او امید و آرامش می‌دهد.	
۲۲- والدین باید به فرزندان خود بیاموزند که هیچ تصمیمی نباید به‌طور عجولانه گرفته شود. قبل از هر اقدام یا تصمیمی، باید در مورد آن به‌طور عمیق فکر کرده و در مورد عواقب آن تأمل کنند. این می‌تواند به‌ویژه در هنگام برخورد با مشکلات شخصی یا خانوادگی و تصمیمات بزرگ زندگی مانند انتخاب شغل یا تحصیل اعمال شود.	تفکر و مشاوره در مسائل
۲۳- در اسلام، علم و دانش به‌عنوان وسیله‌ای برای شناخت بهتر حقیقت و تصمیم‌گیری‌های درست مورد تأکید قرار گرفته است.	
۲۴- در تصمیم‌گیری‌ها، صبر و استقامت در برابر دشواری‌ها و پیچیدگی‌ها اهمیت زیادی دارد. در اسلام، بر صبر در مواجهه با مشکلات و عدم شتاب‌زدگی در اتخاذ تصمیمات تأکید شده است.	
۲۵- در اسلام، به حفظ سلامت جسمانی تأکید زیادی شده است. تغذیه سالم، ورزش، خواب کافی و رعایت بهداشت جسمانی از جمله دستوراتی است که در آموزه‌های اسلامی به آن اشاره شده است.	حفظ سلامت روانی و جسمانی

۲۶- مدیریت استرس و اضطراب یکی از مهم‌ترین مهارت‌ها برای حفظ سلامت روانی است. در آموزه‌های اسلامی، انسان‌ها تشویق می‌شوند که در هنگام بروز مشکلات و دشواری‌ها به خداوند توکل کنند و از ذکر و دعا برای رفع استرس استفاده کنند.	
۲۷- ارتباط اجتماعی سالم و مثبت در اسلام بسیار تأکید شده است. روابط اجتماعی نه تنها به بهبود سلامت روان کمک می‌کند، بلکه موجب افزایش تاب‌آوری فرد در مواجهه با مشکلات زندگی می‌شود.	
۲۸- والدین می‌توانند در خانواده خود به توزیع عادلانه منابع و هزینه‌ها توجه داشته باشند. این به معنای دادن سهم مناسب به هر یک از اعضای خانواده است.	توجه به اصول مالی و اقتصادی
۲۹- والدین باید به فرزندان خود از همان سنین کودکی بیاموزند که در زندگی، تنها از راه‌های حلال درآمد کسب کنند و از هرگونه درآمد حرام خودداری کنند. این آموزش می‌تواند از طریق بیان قصص دینی و تجربه‌های شخصی والدین صورت گیرد و آن‌ها باید به فرزندان خود نشان دهند که چگونه در مواجهه با چالش‌های اقتصادی، باید راه‌های حلال و درست را انتخاب کنند.	
۳۰- والدین می‌توانند به فرزندان خود آموزش دهند که در مواجهه با مشکلات اقتصادی، باید توکل بر خداوند داشته باشند و در کنار تلاش برای تأمین رزق، به‌طور کامل به اراده خداوند اعتماد کنند. این امر به آن‌ها کمک می‌کند تا در برابر مشکلات مالی با آرامش و امید به پیش بروند.	
۳۱- والدین باید به‌طور مستمر روحیه تعاون و همکاری را در خانواده خود تقویت کنند. این امر می‌تواند از طریق تقسیم کارهای خانه، انجام فعالیت‌های گروهی مانند مطالعه مشترک قرآن یا فعالیت‌های خیریه در سطح محله یا جامعه باشد.	تقویت روحیه همبستگی و همکاری
۳۲- والدین می‌توانند فضای خانواده را به‌گونه‌ای طراحی کنند که اعضای خانواده در تصمیم‌گیری‌ها مشارکت داشته باشند. این مشارکت می‌تواند شامل موضوعات مختلف از جمله امور مالی، انتخاب محل سفر یا حتی برنامه‌ریزی برای مهمانی‌ها باشد. در این راستا، فرزندان از همان کودکی یاد می‌گیرند که نظرات و دیدگاه‌های آن‌ها اهمیت دارد و می‌توانند در تصمیمات خانواده مؤثر باشند.	
۳۳- والدین باید در خانواده الگوی محبت و احترام به یکدیگر باشند. این به معنای گوش دادن به نظرات و احساسات دیگران، ابراز محبت از طریق کلمات و اعمال، و ایجاد فضایی است که همه اعضای خانواده احساس ارزشمندی کنند.	

دست‌آورد تحلیل محتوا نشان داد که استلزامات تربیتی خانواده تاب آور در آموزه‌های اسلامی (احادیث و روایات) در ۱۱ مفهوم اصلی و ۳۳ استلزام تربیتی طبقه بندی شد. با بررسی دسته بندی این کد مفاهیم می‌توان سه دسته استلزامات تربیتی از کلمات در آموزه‌های اسلامی (احادیث و روایات) اخذ نمود: استلزام ناظر به مربی، ناظر به متربی و ناظر به عمل تربیتی. جهت اعتباربخشی به این پژوهش محقق یافته‌های پژوهش را در اختیار ۶ نفر از استادان و متخصصین حوزه علوم تربیتی و روانشناسی قرار داد و سپس بر اساس پرسش نامه محقق ساخته این یافته‌ها مورد تجزیه و تحلیل کمی قرار گرفت، بر این اساس یافته‌ها پس از بازبینی مجدد مورد تایید قرار گرفت.

جدول ۲. ضریب لاوشه جهت بررسی روایی محتوایی سوالات مربوط به جملات و گویه‌های استلزامات تربیتی در

آموزه‌های اسلامی در خصوص خانواده تاب آور (CVR)

مؤلفه ها	گویه ها	مفید	مفید غیر ضروری	اما غیر ضروری	CVR	تایید	عدم تایید
صبر و استقامت	۱- خانواده‌ها باید از سنین پایین فرزندان خود را با مفهوم صبر و شکیبایی آشنا کنند و از داستان‌های قرآنی مانند داستان حضرت ایوب (ع) یا حضرت یوسف (ع) استفاده نمایند.	۵	۱	۰	۰/۸۲	✓	
	۲- خانواده‌ها باید فضایی امن و حمایتگر ایجاد کنند که اعضای خانواده در آن	۵	۱	۰	۰/۸۲	✓	

احساس راحتی کرده و در مواقع سختی از یکدیگر حمایت کنند.				
۵	۱	۰	۰/۸۲	✓
۳- خانواده‌ها باید فرزندان خود را به اعتماد به خداوند و ایمان به این که هر دشواری به راحتی تبدیل خواهد شد، تربیت کنند. این امر باعث می‌شود که فرزندان در برابر مشکلات به جای ناامیدی، به امیدواری و توکل بر خداوند توجه کنند.				
احترام گذاشتن به تفاوت‌ها و تنوع‌ها				
۶	۰	۰	۱/۰۰	✓
۴- احترام تنها یک‌طرفه نیست و در اسلام به احترام متقابل تأکید شده است. اعضای خانواده باید در تعاملات خود با یکدیگر به‌ویژه در مواقع اختلاف نظر، احترام و ادب را رعایت کنند.				
۶	۰	۰	۱/۰۰	✓
۵- اسلام به حفظ حقوق دیگران بسیار تأکید دارد و احترام به حقوق فردی و اجتماعی دیگران را جزء واجبات اخلاقی می‌شمارد. این شامل احترام به حریم خصوصی دیگران، احترام به انتخاب‌ها و عقاید متفاوت، و پرهیز از هرگونه ظلم یا اجحاف است.				
۵	۱	۰	۰/۸۲	✓
۶- در اسلام، به گوش دادن به دیگران و احترام به سخنان آن‌ها بسیار تأکید شده است. این امر به بهبود ارتباطات در خانواده و تقویت احترام متقابل کمک می‌کند.				
۵	۱	۰	۰/۸۲	✓
۷- در موقعیت‌های چالشی یا بحران‌ها، تقویت حس مسئولیت‌پذیری در برابر مشکلات اهمیت ویژه‌ای دارد. در اسلام، هر فرد باید در برابر مشکلات زندگی مسئولیت‌پذیر باشد و از آن‌ها به‌عنوان فرصتی برای رشد استفاده کند.				
۵	۱	۰	۰/۸۲	✓
۸- یکی از ویژگی‌های دین اسلام، نظارت و کنترل و ترغیب انسان به رعایت امور در ابعاد گوناگون زندگی است.				
۵	۱	۰	۰/۸۲	✓
۹- خانواده‌های تاب‌آور باید مفهوم مسئولیت در قبال اعضای خانواده را به فرزندان خود آموزش دهند. در آموزه‌های اسلامی، خانواده به‌عنوان یک واحد مهم اجتماعی مطرح است و مسئولیت فردی و جمعی در درون آن اهمیت دارد.				
۵	۱	۰	۰/۸۲	✓
۱۰- یکی از اصول مهم در توکل این است که انسان ابتدا باید تمام تلاش خود را برای رسیدن به هدف انجام دهد و سپس به خداوند توکل کند. در آموزه‌های اسلامی، توکل به معنی				

					بی‌کاری یا عدم تلاش نیست، بلکه به معنای واگذاری نتایج به خداوند پس از انجام تمام کوشش‌ها است.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۱۱- بهترین راه برای نهادینه کردن اعتماد به خداوند در خانواده، این است که والدین خود به‌عنوان الگو عمل کنند. آن‌ها باید در موقعیت‌های مختلف زندگی نشان دهند که پس از انجام تلاش‌های لازم، نتیجه را به خداوند واگذار می‌کنند.
✓	۱/۰۰	۰	۰	۶	۱۲- والدین باید از همان سنین کودکی، مفهوم توکل بر خداوند را برای فرزندان خود به‌طور ساده و قابل فهم توضیح دهند. توکل به این معناست که پس از انجام تمام تلاش‌ها و کوشش‌ها، فرد باید به خداوند اعتماد کرده و نتیجه را به او واگذار کند.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۱۳- مدیریت مالی یکی از جنبه‌های مهم مدیریت زندگی است. در اسلام، به خرج کردن با دقت، پس‌انداز، و دوری از اسراف تأکید شده است.
✓	۱/۰۰	۰	۰	۱۱	۱۴- یکی از جنبه‌های مدیریت زندگی، توانایی حل مشکلات و اتخاذ تصمیمات صحیح است. در اسلام، به اتخاذ تصمیمات درست و متکی بر عقل و مشورت تأکید شده است.
✓	۱/۰۰	۰	۰	۶	۱۵- یکی از مهارت‌های ضروری در مدیریت زندگی، توانایی مدیریت زمان است. در اسلام، اهمیت زمان و استفاده بهینه از آن بسیار تأکید شده است.
✓	۱/۰۰	۰	۰	۶	۱۶- تفکر مثبت یکی از ارکان تربیت تاب‌آور است. در آموزه‌های اسلامی، به‌طور مکرر به انسان‌ها توصیه شده است که در برابر مشکلات، نگرش مثبت داشته باشند و از منفی‌نگری پرهیز کنند.
✓	۱/۰۰	۰	۰	۶	۱۷- والدین می‌توانند مفهوم مثبت نگری به آینده را در زندگی روزمره خود نشان دهند و به فرزندان خود بیاموزند که هیچ‌گاه شرایط ثابت نمی‌ماند و همواره تغییرات مثبت در راه است.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۱۸- برای تربیت فرزندان با رویکرد مثبت به آینده، باید محیط خانه به‌گونه‌ای باشد که پر از امید و شادی باشد.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۱۹- نماز و دعا در اسلام به عنوان ابزارهایی برای آرامش و تقویت صبر شناخته شده‌اند. خانواده‌ها باید فرزندان

					خود را تشویق کنند که در مواقع سختی و استرس، به خداوند توکل کرده و از نماز و دعا برای تسکین روحی استفاده کنند.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۲۰- نماز در اسلام به عنوان اصلی ترین وسیله ارتباط انسان با خداوند شناخته می شود. قرآن کریم و سیره پیامبر اسلام (ص) بر اهمیت نماز و حضور ذهنی و قلبی در آن تأکید کرده اند. نماز نه تنها وسیله ای برای عبادت است بلکه فرصتی برای آرامش روحی و تقویت ارتباط معنوی با خداوند است.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۲۱- دعا یکی از ابزارهای اصلی ارتباط معنوی انسان با خداوند است. قرآن و احادیث اسلامی به انسان ها توصیه می کنند که در همه شرایط به دعا بپردازند و از خداوند درخواست کنند. دعا انسان را از نگرانی ها و فشارهای زندگی رهایی می بخشد و به او امید و آرامش می دهد.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۲۲- والدین باید به فرزندان خود بیاموزند که هیچ تصمیمی نباید به طور عجولانه گرفته شود. قبل از هر اقدام یا تصمیمی، باید در مورد آن به طور عمیق فکر کرده و در مورد عواقب آن تأمل کنند. این می تواند به ویژه در هنگام برخورد با مشکلات شخصی یا خانوادگی و تصمیمات بزرگ زندگی مانند انتخاب شغل یا تحصیل اعمال شود.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۲۳- در اسلام، علم و دانش به عنوان وسیله ای برای شناخت بهتر حقیقت و تصمیم گیری های درست مورد تأکید قرار گرفته است.
✓	۱/۰۰	۰	۰	۶	۲۴- در تصمیم گیری ها، صبر و استقامت در برابر دشواری ها و پیچیدگی ها اهمیت زیادی دارد. در اسلام، بر صبر در مواجهه با مشکلات و عدم شتاب زدگی در اتخاذ تصمیمات تأکید شده است.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۲۵- در اسلام، به حفظ سلامت جسمانی تأکید زیادی شده است. تغذیه سالم، ورزش، خواب کافی و رعایت بهداشت جسمانی از جمله دستوراتی است که در آموزه های اسلامی به آن اشاره شده است.
✓	۱/۰۰	۰	۰	۶	۲۶- مدیریت استرس و اضطراب یکی از مهم ترین مهارت ها برای حفظ سلامت روانی است. در آموزه های اسلامی، انسان ها تشویق می شوند که در هنگام

					بروز مشکلات و دشواری‌ها به خداوند توکل کنند و از ذکر و دعا برای رفع استرس استفاده کنند.
✓	۱/۰۰	۰	۰	۶	۲۷- ارتباط اجتماعی سالم و مثبت در اسلام بسیار تأکید شده است. روابط اجتماعی نه تنها به بهبود سلامت روان کمک می‌کند، بلکه موجب افزایش تاب‌آوری فرد در مواجهه با مشکلات زندگی می‌شود.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۲۸- والدین می‌توانند در خانواده خود به توزیع عادلانه منابع و هزینه‌ها توجه داشته باشند. این به معنای دادن سهم مناسب به هر یک از اعضای خانواده است.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۲۹- والدین باید به فرزندان خود از همان سنین کودکی بیاموزند که در زندگی، تنها از راه‌های حلال درآمد کسب کنند و از هرگونه درآمد حرام خودداری کنند. این آموزش می‌تواند از طریق بیان قصص دینی و تجربه‌های شخصی والدین صورت گیرد و آن‌ها باید به فرزندان خود نشان دهند که چگونه در مواجهه با چالش‌های اقتصادی، باید راه‌های حلال و درست را انتخاب کنند.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۳۰- والدین می‌توانند به فرزندان خود آموزش دهند که در مواجهه با مشکلات اقتصادی، باید توکل بر خداوند داشته باشند و در کنار تلاش برای تأمین رزق، به‌طور کامل به اراده خداوند اعتماد کنند. این امر به آن‌ها کمک می‌کند تا در برابر مشکلات مالی با آرامش و امید به پیش بروند.
✓	۱/۰۰	۰	۰	۶	۳۱- والدین باید به‌طور مستمر روحیه همکاری و تعاون را در خانواده خود تقویت کنند. این امر می‌تواند از طریق تقسیم کارهای خانه، انجام فعالیت‌های گروهی مانند مطالعه مشترک قرآن یا فعالیت‌های خیریه در سطح محله یا جامعه باشد. والدین می‌توانند به فرزندان خود بیاموزند که همکاری در خانواده نه تنها به رفع مشکلات کمک می‌کند بلکه باعث تقویت روابط عاطفی و محبتی نیز می‌شود.
✓	۰/۸۲	۰	۱	۵	۳۲- والدین می‌توانند فضای خانواده را به‌گونه‌ای طراحی کنند که اعضای خانواده در تصمیم‌گیری‌ها مشارکت

داشته باشند. این مشارکت می‌تواند شامل موضوعات مختلف از جمله امور مالی، انتخاب محل سفر یا حتی برنامه‌ریزی برای مهمانی‌ها باشد. در این راستا، فرزندان از همان کودکی یاد می‌گیرند که نظرات و دیدگاه‌های آن‌ها اهمیت دارد و می‌توانند در تصمیمات خانواده مؤثر باشند.				
۵	۱	۰	۰/۸۲	✓
۳۳- والدین باید در خانواده الگوی محبت و احترام به یکدیگر باشند. این به معنای گوش دادن به نظرات و احساسات دیگران، ابراز محبت از طریق کلمات و اعمال، و ایجاد فضایی است که همه اعضای خانواده احساس ارزشمندی کنند.				

بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از جدول ۲، تمامی گویه‌های ارائه‌شده مورد بررسی و ارزیابی استادان و خبرگان قرار گرفت. نتایج نشان داد که میان دیدگاه‌های متخصصان درباره گویه‌ها توافق قابل قبولی وجود دارد و در نهایت همه گویه‌ها در فرآیند اعتبارسنجی مورد تأیید قرار گرفتند. به بیان دیگر، ارزیابی‌های انجام‌شده توسط صاحب‌نظران نشان داد که گویه‌های طراحی‌شده از نظر علمی و محتوایی از اعتبار لازم برخوردار هستند و می‌توان از آن‌ها به‌عنوان مؤلفه‌های معتبر در چارچوب پژوهش استفاده کرد. بنابراین، نتایج جدول ۲ بیانگر آن است که تمامی گویه‌ها پس از بررسی کارشناسی تأیید شده و برای استفاده در مراحل بعدی پژوهش مناسب تشخیص داده شدند.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف ارائه و اعتباربخشی استلزامات تربیتی خانواده تاب‌آور در آموزه‌های اسلامی انجام شد. یافته‌ها نشان داد که استلزامات تربیتی خانواده تاب‌آور را می‌توان در قالب ۱۱ مفهوم اصلی و ۳۳ استلزام تربیتی سازمان‌دهی کرد. این مفاهیم شامل صبر و استقامت، احترام به تفاوت‌ها و تنوع‌ها، پذیرش مسئولیت فردی و جمعی، اعتماد به خداوند و توکل بر او، مدیریت صحیح زندگی، رویکرد مثبت به آینده، ارتباط معنوی با خداوند، تفکر و مشاوره در مسائل، حفظ سلامت روانی و جسمانی، توجه به اصول مالی و اقتصادی و تقویت روحیه همبستگی و همکاری بود. همچنین نتایج مرحله اعتباربخشی نشان داد که تمامی گویه‌های استخراج‌شده از نظر متخصصان علوم تربیتی و روان‌شناسی از اعتبار محتوایی لازم برخوردار بودند و مقادیر ضریب نسبت روایی محتوا برای گویه‌ها در دامنه ۰/۸۲ تا ۱۰۰ قرار گرفت. بنابراین، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تاب‌آوری خانواده در آموزه‌های اسلامی مفهومی چندبعدی است که ابعاد معنوی، اخلاقی، شناختی، هیجانی، اجتماعی و مهارتی زندگی خانوادگی را به‌طور هم‌زمان در بر می‌گیرد.

نخستین بخش مهم یافته‌ها به جایگاه صبر و استقامت در شکل‌گیری خانواده تاب‌آور مربوط بود. بر اساس نتایج، خانواده باید فرزندان را از سنین پایین با مفهوم صبر آشنا کند، محیطی حمایتگر برای مواجهه با دشواری‌ها فراهم سازد و آنان را به حفظ امید و استمرار در مواجهه با مشکلات ترغیب نماید. این یافته با دیدگاهی همسو است که صبر را نه تحمل منفعلانه دشواری، بلکه ظرفیتی برای مدیریت هیجانات، ادامه تلاش و حفظ انسجام فردی و خانوادگی تلقی می‌کند. یافته‌های خسروی و همکاران نیز نشان داده‌اند که صبر و تاب‌آوری از منظر اخلاق اسلامی و روان‌شناسی می‌توانند در تحکیم خانواده نقش داشته باشند (12). همچنین مدل‌سازی تاب‌آوری خانواده‌های جانباز نشان داده است که متغیرهای شناختی و هیجانی در ظرفیت خانواده برای سازگاری با شرایط دشوار نقش تعیین‌کننده‌ای دارند (8). بنابراین می‌توان گفت آموزش صبر در خانواده، علاوه بر انتقال یک ارزش اخلاقی، به معنای تقویت ظرفیت تنظیم هیجان، تحمل ناکامی و پایداری در فرایند حل مسئله است.

یافته دیگر پژوهش بر احترام به تفاوت‌ها، رعایت حقوق دیگران و توجه به گفت‌وگوی محترمانه در خانواده تأکید داشت. این نتیجه نشان می‌دهد که تاب‌آوری تنها محصول توانایی فردی در تحمل مشکلات نیست، بلکه کیفیت روابط میان اعضای خانواده نیز در آن نقشی اساسی دارد. خانواده‌هایی که اعضای آنها قادرند تفاوت‌های فکری و فردی را بپذیرند، به یکدیگر گوش دهند و در شرایط اختلاف از رفتارهای توهین‌آمیز و تخریب‌کننده پرهیز کنند، از ظرفیت بیشتری برای کنترل تعارض و بازیابی تعادل برخوردارند. این برداشت با مدل‌های تاب‌آوری خانواده ایرانی همخوان است که بر ارتباط سالم، روابط عاطفی مثبت و انسجام خانوادگی تأکید دارند (1). همچنین یافته‌های مربوط به اثربخشی روایت‌درمانی بر تاب‌آوری خانواده و شادکامی زناشویی زوجین دارای تعارض نشان می‌دهد که بهبود شیوه تعامل و بازسازی معانی مرتبط با روابط زوجین می‌تواند ظرفیت تاب‌آوری خانواده را افزایش دهد (18). از این رو، احترام متقابل را می‌توان یکی از سازوکارهای ارتباطی بنیادی خانواده تاب‌آور دانست.

پذیرش مسئولیت فردی و جمعی نیز از مفاهیم اصلی استخراج‌شده بود. بر اساس یافته‌ها، اعضای خانواده تاب‌آور باید در برابر مسائل فردی و خانوادگی مسئولیت‌پذیر باشند، از اجتناب از مشکلات پرهیز کنند و بحران‌ها را فرصتی برای رشد و یادگیری تلقی نمایند. تبیین این یافته می‌تواند بر این اساس باشد که مسئولیت‌پذیری مانع از شکل‌گیری الگوهای سرزنش و درماندگی در خانواده می‌شود و اعضا را به مشارکت فعال در حل مشکلات سوق می‌دهد. در مدل‌های مربوط به تاب‌آوری خانواده نیز توانایی سازمان‌دهی مجدد نقش‌ها و استفاده فعالانه از منابع از مؤلفه‌های مهم سازگاری با بحران محسوب شده است (1). پژوهش‌های انجام‌شده در موقعیت‌های بحرانی نیز نشان داده‌اند که تاب‌آوری مستلزم توان حفظ کارکرد، انعطاف‌پذیری و مشارکت اعضا در مواجهه با شرایط دشوار است (6). بنابراین مسئولیت‌پذیری فردی و جمعی می‌تواند از طریق کاهش انفعال، افزایش مشارکت و تقویت حس کنترل در خانواده به تاب‌آوری کمک کند.

یکی از برجسته‌ترین یافته‌های پژوهش، اهمیت اعتماد به خداوند و توکل بود. در استلزامات استخراج‌شده، توکل به معنای کنار گذاشتن تلاش انسانی تعریف نشده است، بلکه اعضای خانواده باید پس از انجام اقدامات لازم، نتیجه را به خداوند واگذار کنند و

والدین نیز از طریق رفتار خود الگویی از این نگرش برای فرزندان باشند. این یافته با پژوهش احمدی و همکاران همسو است که نقش دلبستگی به خدا را در تاب‌آوری و سلامت روان والدین مورد تأیید قرار داده‌اند (13). همچنین نتایج پژوهش درباره نقش تاب‌آوری، تنظیم هیجان و سلامت معنوی در زنان قربانی خشونت، اهمیت منابع معنوی را در سازگاری با شرایط دشوار نشان داده است (14). از این منظر، توکل می‌تواند موجب کاهش احساس درماندگی در موقعیت‌هایی شود که بخشی از شرایط از کنترل فرد خارج است، در حالی که تأکید بر تلاش پیش از توکل، مانع از شکل‌گیری رویکرد منفعلانه می‌شود.

این نتیجه با یافته‌های پژوهش‌هایی که به‌طور مستقیم از آموزه‌های اسلامی در ارتقای تاب‌آوری استفاده کرده‌اند نیز همخوانی دارد. چمی و همکاران نشان دادند که الگوی تاب‌آوری خانواده مبتنی بر آموزه‌های قرآنی می‌تواند بر رضایت زناشویی و صمیمیت زوجین اثرگذار باشد (15). همچنین معنویت‌درمانی با تأکید بر آموزه‌های اسلامی موجب افزایش تاب‌آوری، جهت‌گیری مذهبی و رضایت از زندگی در زنان مطلقه شده است (16, 17). این شواهد مؤید آن است که معنویت و آموزه‌های دینی می‌توانند به‌عنوان منابع عملی مقابله با فشارهای روان‌شناختی و خانوادگی به کار گرفته شوند، نه اینکه صرفاً در سطح باورهای انتزاعی باقی بمانند.

مدیریت صحیح زندگی یکی دیگر از محورهای مهم یافته‌ها بود که مهارت‌هایی مانند مدیریت مالی، حل مسئله، تصمیم‌گیری صحیح و مدیریت زمان را در بر می‌گرفت. این یافته بیانگر آن است که تاب‌آوری خانواده در آموزه‌های اسلامی علاوه بر ابعاد معنوی، به توانایی‌های عملی برای سامان‌دهی زندگی نیز وابسته است. خانواده‌ای که بتواند منابع مالی خود را به شکل مناسب مدیریت کند، در زمان مناسب تصمیم بگیرد و برای حل مسائل از عقل و مشورت استفاده نماید، هنگام مواجهه با بحران از منابع بیشتری برای سازگاری برخوردار خواهد بود. این برداشت با مطالعات مربوط به تاب‌آوری در موقعیت‌های بحرانی همخوان است که بر سازگاری فعالانه، استفاده از منابع و حل مسئله تأکید دارند (5, 7). همچنین پژوهش‌های مربوط به عوامل مؤثر بر تاب‌آوری در نظام‌های انسانی نشان داده‌اند که آمادگی، مدیریت منابع و انعطاف در برابر شرایط متغیر از مؤلفه‌های اساسی حفظ عملکرد هستند (9, 10).

رویکرد مثبت به آینده نیز به‌عنوان یکی از استلزامات اصلی خانواده تاب‌آور شناسایی شد. بر اساس یافته‌ها، خانواده باید محیطی همراه با امید ایجاد کند و والدین از طریق گفتار و رفتار خود به فرزندان نشان دهند که شرایط دشوار دائمی نیست و امکان بهبود وجود دارد. امیدواری می‌تواند موجب حفظ انگیزه برای ادامه تلاش و کاهش درماندگی در شرایط بحرانی شود. یافته‌های فراین و همکاران نیز رابطه میان تاب‌آوری خانوادگی، خوش‌بینی، عدم قطعیت و کیفیت زندگی را نشان داده‌اند (3). همچنین شواهد به‌دست‌آمده از مطالعه بازماندگان بلایای طبیعی بیانگر آن است که منابع فردی و اجتماعی مرتبط با سازگاری و امید در الگوهای تاب‌آوری نقش دارند (5). بر این اساس، آموزش نگرش امیدوارانه را می‌توان یکی از مؤلفه‌های پیشگیرانه تربیت تاب‌آور دانست که به اعضای خانواده کمک می‌کند بحران را موقعیتی گذرا و قابل مدیریت تلقی کنند.

یافته‌های پژوهش همچنین ارتباط معنوی با خداوند را در قالب نماز، دعا و ذکر به‌عنوان یکی از زمینه‌های تقویت آرامش و صبر معرفی کرد. این نتیجه با شواهد موجود درباره اهمیت منابع معنوی در مقابله با فشارهای روانی همخوان است. دلبستگی به خدا

می‌تواند احساس امنیت، امید و معنایابی را در شرایط دشوار افزایش دهد (13) و سلامت معنوی نیز در کنار تاب‌آوری و تنظیم هیجان با پیامدهای روان‌شناختی در موقعیت‌های بحرانی ارتباط دارد (14). همچنین اثربخشی مداخلات مبتنی بر معنویت اسلامی نشان می‌دهد که استفاده ساختاریافته از منابع دینی می‌تواند به ارتقای تاب‌آوری منجر شود (16، 17). در نتیجه، ارتباط معنوی در خانواده تاب‌آور می‌تواند علاوه بر کارکرد عبادی، نقش تنظیم‌کننده هیجان و معنابخش به تجربه بحران داشته باشد.

تفکر، مشورت و پرهیز از شتاب‌زدگی در تصمیم‌گیری نیز در یافته‌ها جایگاه مهمی داشت. این مؤلفه نشان می‌دهد که خانواده تاب‌آور باید اعضای خود را به تأمل درباره پیامدهای تصمیم‌ها، استفاده از دانش و بهره‌گیری از دیدگاه دیگران تشویق کند. در شرایط بحرانی، تصمیم‌گیری عجولانه می‌تواند شدت تعارض و پیامدهای منفی را افزایش دهد، در حالی که مشورت و تفکر امکان انتخاب گزینه‌های سازگارانه‌تر را فراهم می‌کند. این نتیجه با مدل‌های خانواده تاب‌آور که حل مسئله و تعامل سازنده را از عناصر مرکزی سازگاری می‌دانند همسو است (1، 2). همچنین نتایج پژوهش مهرآبادی و همکاران درباره اثربخشی زوج‌درمانی گاتمن بر سبک‌های حل تعارض و تاب‌آوری خانواده نشان می‌دهد که اصلاح فرایندهای ارتباطی و حل مسئله می‌تواند ظرفیت خانواده برای مقابله با تنش را افزایش دهد (19).

حفظ سلامت روانی و جسمانی نیز یکی از مؤلفه‌های استخراج‌شده بود. یافته‌ها بر تغذیه سالم، ورزش، خواب کافی، مدیریت استرس و برقراری روابط اجتماعی مثبت تأکید داشتند. این موضوع نشان می‌دهد که تاب‌آوری خانواده از منظر آموزه‌های اسلامی صرفاً یک پدیده ذهنی یا معنوی نیست، بلکه سلامت جسم و روان نیز بخشی از ظرفیت خانواده برای حفظ عملکرد مطلوب محسوب می‌شود. یافته‌های پژوهش‌های پیشین نیز نشان داده‌اند که تاب‌آوری با سلامت روان و کیفیت زندگی ارتباط دارد (3، 13). همچنین در مطالعه خانواده‌های نوزادان نارس، رابطه میان تاب‌آوری و کارکرد خانواده مورد تأیید قرار گرفته است (4). بنابراین، حفظ سلامت اعضا را می‌توان یکی از منابع پایه‌ای تاب‌آوری دانست که توانایی خانواده را برای مقابله با فشارهای طولانی‌مدت افزایش می‌دهد.

توجه به اصول مالی و اقتصادی نیز یکی دیگر از یافته‌های قابل توجه پژوهش بود. توزیع عادلانه منابع، کسب درآمد از راه‌های مشروع، پرهیز از اسراف و حفظ توکل همراه با تلاش در مواجهه با مشکلات اقتصادی از جمله استلزامات استخراج‌شده بودند. فشار اقتصادی یکی از منابع مهم تنش در خانواده است و شیوه مدیریت آن می‌تواند بر کیفیت روابط، تصمیم‌گیری و سلامت روانی اعضا اثر بگذارد. از این رو، وارد شدن مؤلفه‌های اقتصادی در چارچوب تاب‌آوری خانواده نشان می‌دهد که آموزه‌های اسلامی رویکردی جامع به پایداری خانواده دارند و تاب‌آوری را از واقعیت‌های مادی زندگی جدا نمی‌کنند. این نتیجه را می‌توان در امتداد دیدگاه‌های چندبعدی درباره تاب‌آوری در نظر گرفت که شرایط محیطی و منابع اجتماعی را در کنار عوامل فردی در نظر می‌گیرند (7). همچنین مطالعات مربوط به تاب‌آوری خانواده نشان داده‌اند که پایداری خانواده در گرو تعامل منابع مختلف درونی و بیرونی است (2).

آخرین محور مهم یافته‌ها تقویت روحیه همبستگی، همکاری و مشارکت اعضای خانواده بود. تقسیم مسئولیت‌ها، مشارکت فرزندان در تصمیم‌های متناسب با سن، انجام فعالیت‌های مشترک و الگو بودن والدین در محبت و احترام، از جمله استلزامات این محور

بودند. این نتیجه با ماهیت نظام‌مند تاب‌آوری خانواده سازگار است؛ زیرا خانواده زمانی می‌تواند در برابر بحران مقاومت کند که اعضا به جای عمل منفرد یا متعارض، منابع و توانایی‌های خود را در قالب یک نظام هماهنگ به کار گیرند. پژوهش‌گرایان و همکاران نیز ارتباط میان تاب‌آوری و کارکرد خانواده را مورد تأکید قرار داده است (4). افزون بر آن، مداخله خانواده‌های تاب‌آور نشان داده است که تقویت عملکرد خانواده می‌تواند با پیامدهای مطلوب‌تر در نوجوانان همراه باشد (20). یافته‌های رحمی و همکاران درباره ارتقای تاب‌آوری اجتماعی-روان‌شناختی و اجتماعی-فرهنگی از طریق آموزش‌های خانواده‌محور نیز اهمیت ظرفیت‌سازی در درون خانواده را نشان می‌دهد (22).

در مجموع، یافته‌های حاضر نشان دادند که تاب‌آوری خانواده در چارچوب اسلامی بر تلفیق منابع معنوی، اخلاقی، روان‌شناختی و مهارت‌های عملی استوار است. این برداشت با پژوهش‌هایی همسو است که تاب‌آوری خانواده را پدیده‌ای چندعاملی معرفی کرده‌اند (1، 2) و نیز با مطالعاتی مطابقت دارد که نقش فرهنگ و ارزش‌های اسلامی را در تقویت تاب‌آوری مورد تأکید قرار داده‌اند (11، 15). از سوی دیگر، توجه به شرایط ساختاری و اجتماعی خانواده نیز اهمیت دارد؛ برای نمونه، پژوهش‌ایوان و همکاران نشان داده است که حتی سیاست‌های مربوط به تشکیل خانواده و سن ازدواج می‌توانند در چارچوب بحث تقویت تاب‌آوری خانواده بررسی شوند (21). بنابراین، خانواده تاب‌آور را نمی‌توان تنها با یکی از ابعاد روان‌شناختی یا معنوی توضیح داد؛ بلکه تعامل میان باورهای دینی، روابط سالم، مهارت‌های زندگی، مسئولیت‌پذیری، سلامت، شرایط اقتصادی و مشارکت اعضا، ظرفیت خانواده برای مواجهه مؤثر با بحران را شکل می‌دهد. اعتبار محتوایی مطلوب تمامی گویه‌های استخراج‌شده نیز نشان می‌دهد که چارچوب حاصل از آموزه‌های اسلامی از منظر متخصصان واجد انسجام و تناسب کافی بوده و می‌تواند مبنایی برای توسعه برنامه‌های آموزشی و پژوهش‌های بعدی باشد.

پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی همراه بود که باید در تفسیر یافته‌ها مورد توجه قرار گیرد. نخست، داده‌های بخش کیفی بر تحلیل منابع مکتوب و دیجیتالی و به‌ویژه احادیث و روایات مرتبط استوار بود و از این‌رو، یافته‌ها وابسته به دامنه منابع انتخاب‌شده و شیوه تفسیر مفاهیم موجود در آنهاست. دوم، اعتبار بخشی یافته‌ها با مشارکت تعداد محدودی از متخصصان علوم تربیتی و روان‌شناسی انجام شد و حضور متخصصان بیشتر از حوزه‌هایی مانند مطالعات قرآن و حدیث، علوم خانواده، مشاوره و جامعه‌شناسی می‌توانست تنوع دیدگاه‌ها را افزایش دهد. سوم، پژوهش حاضر عمدتاً بر روایی محتوایی استلزامات تمرکز داشت و کارآمدی این مؤلفه‌ها در زندگی واقعی خانواده‌ها به‌صورت تجربی بررسی نشد. همچنین تفاوت‌های فرهنگی، اقتصادی، نسلی و اجتماعی خانواده‌ها می‌تواند در نحوه درک و اجرای این استلزامات مؤثر باشد و از این‌رو، تعمیم یافته‌ها به همه خانواده‌های مسلمان باید با احتیاط صورت گیرد.

پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده، چارچوب استخراج‌شده با استفاده از نمونه‌های بزرگ‌تر و متنوع‌تری از متخصصان و خانواده‌ها مورد ارزیابی قرار گیرد و ساختار آن با روش‌های کمی مانند تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی بررسی شود. همچنین می‌توان بر اساس ۳۳ استلزام شناسایی‌شده، ابزار استاندارد برای سنجش میزان برخورداری خانواده‌ها از ویژگی‌های تربیتی تاب‌آوری تدوین کرد و ویژگی‌های روان‌سنجی آن را مورد مطالعه قرار داد. انجام مطالعات طولی نیز می‌تواند مشخص سازد که اجرای این استلزامات تا

چه اندازه پیش‌بینی‌کننده سازگاری خانواده در مواجهه با بحران‌های واقعی است. افزون بر این، انجام پژوهش‌های مداخله‌ای برای طراحی و ارزیابی بسته‌های آموزش خانواده مبتنی بر این چارچوب و مقایسه آن با برنامه‌های متداول تاب‌آوری توصیه می‌شود. بررسی تفاوت‌های این الگو در خانواده‌های دارای شرایط خاص، از جمله خانواده‌های درگیر بیماری مزمن، مشکلات اقتصادی، تعارض زناشویی یا فرزندان دارای نیازهای ویژه، نیز می‌تواند به توسعه کاربردهای آن کمک کند.

پیشنهاد می‌شود مشاوران خانواده، روان‌شناسان، مربیان و برنامه‌ریزان آموزشی از مؤلفه‌های شناسایی‌شده برای طراحی برنامه‌های آموزش خانواده استفاده کنند و آموزش صبر و تحمل ناکامی، مسئولیت‌پذیری، حل مسئله، تصمیم‌گیری، مدیریت زمان و منابع مالی، ارتباط محترمانه و مشارکت خانوادگی را با تقویت امید، توکل و معنویت تلفیق نمایند. والدین می‌توانند از طریق الگو بودن در مواجهه با مشکلات، ایجاد فضای امن برای بیان احساسات و اشتباهات، مشارکت دادن فرزندان در تصمیم‌های متناسب با سن، آموزش شیوه‌های سازنده مدیریت تعارض و تقویت فعالیت‌های مشترک خانوادگی، زمینه رشد تاب‌آوری را فراهم سازند. همچنین مراکز مشاوره، مدارس، نهادهای فرهنگی و مراکز دینی می‌توانند بسته‌های آموزشی مبتنی بر این استلزامات را متناسب با سن، شرایط اجتماعی و نیازهای خانواده‌ها تدوین کنند تا تاب‌آوری پیش از وقوع بحران و نه صرفاً پس از بروز مشکلات، به‌عنوان بخشی از فرایند تربیت خانوادگی تقویت شود.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاق

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

1. Kariminejad H, Sadeghi M, Gholamrezaei S. Developing a family resilience model based on the perspectives of family specialists, couples, and research: A qualitative study. *Women and Family Cultural-Educational Journal*. 2019;13(46).
2. Shafiabadi A, Esmaeili M, Younesi J. Modeling factors affecting resilience in the Iranian family. *Journal of Psychological Science*. 2020(95).
3. Frain MP, Berven NL, Chan F, Tschopp MK. Family resiliency, uncertainty, optimism, and quality of life of individuals with HIV/AIDS. *Rehabilitation Counseling Bulletin*. 2008;52(1):16-27.
4. Gralton KS, Doering J, Ngui E, Pan A, Schiffman R. Family resiliency and family functioning in non-Hispanic Black and non-Hispanic White families of preterm infants. *Journal of Pediatric Nursing*. 2022;64:102-10.
5. Almazan JU, Cruz JP, Alamri MS, Alotaibi JSM, Albougami ASB, Gravoso R, et al. Predicting patterns of disaster-related resiliency among older adult Typhoon Haiyan survivors. *Geriatric Nursing*. 2018;39(6):629-34.
6. Grossman VA. Resiliency during the pandemic: What keeps a team together? *Journal of Radiology Nursing*. 2021;40(4):311.
7. Liu J, Mansoor Y, Johar J, Kim S, Sidiqi A, Kapoor V. Strengths-based inquiry of resiliency factors among refugees in Metro Vancouver: A comparison of newly-arrived and settled refugees. *Social Science & Medicine*. 2020;263:113243.
8. Mashayekhi M, Borjali A, Delavar A, Shafiabadi A. Modeling the resilience of veterans' families based on cognitive and emotional variables. *Military Psychology Journal*. 2011;2(8).
9. Ebrahimi A. A comprehensive analysis of factors affecting organizational resilience in small and medium-sized industries. *Organizational Resource Management Research*. 2017;3.
10. Hosseini A, Jafari Bazyar F. Organizational resilience from the perspective of employees and managers. *Management Studies*. 2019(91).
11. Peydaei M, Pilehvari Salmasi N, Shahriari M. Identifying the dimensions of human resource resilience during the COVID-19 pandemic from an Islamic perspective using a fuzzy Delphi approach. *Journal of Cultural Management*. 2021;15(51).
12. Khosravi M, Esfandiari M, Tahmasbipour N. Examining the role of patience and resilience in strengthening the family from the perspectives of Islamic ethics and psychology. *Second International Conference and Third National Conference on Islam and Values 2018*.
13. Ahmadi K, Khodabakhsh M, Sheikh M, Sarabandi H. The role of attachment to God in resilience and mental health of the parents of trainable mentally retarded children. *Research in Psychological Health*. 2012;6(1):1-9.
14. Haji Heidari B, Sajadian E. The Role of Resilience, Emotion Regulation, and Spiritual Health in Predicting Suicidal Ideation in Women Victims of Violence During the COVID-19 Pandemic. *Iranian-Islamic Family Studies*. 2023;3(3):52-75.
15. Chami M, Zare Bahramabadi M, Asgharnezhad F, Ali A, Shiroudi S. Effectiveness of a family resilience model based on Quranic teachings on marital satisfaction and couples' intimacy. *Quran and Medicine*. 2020;5.
16. Sadati SZ, Mahdavi F. The Effectiveness of Spiritual Therapy Emphasizing Islamic Teachings on Resilience, Religious Orientation, and Life Satisfaction in Divorced Women. *Applied Family Therapy*. 2023;4(4):317-30.
17. Sadati SZ, Mahdavi F. The Effectiveness of Spirituality Therapy with Emphasis on Islamic Teachings on Resilience, Religious Orientation, and Life Satisfaction of Divorced Women. *Applied Family Therapy*. 2023;4(4):317-30. doi: 10.61838/kman.aftj.4.4.18.
18. Baradari E, Sheikh Islami A, Sadri Damirchi E, Ghamari Givi H. The effectiveness of narrative therapy on family resilience and marital happiness in conflicting couples. *Journal Title*. 2024;18(3):0-.
19. Mehrabadi H, Kimiaei SA, Karshki H. Examining the Effectiveness of Gottman Couple Therapy on Conflict Resolution Styles, Marital Violence, and Family Resilience among Couples during the COVID-19 Pandemic. *Islamic Lifestyle with Emphasis on Health*. 2025;9(19):153-65.
20. Shaykhi F, Ghayour-Minaie M, Toumbourou JW. Impact of the resilient families intervention on adolescent antisocial behavior: 14-month follow-up within a randomized trial. *Children and Youth Services Review*. 2018;93:484-91.
21. Iwan I, Fatimah F, Betawi U, Nasution MIH. Reconceptualizing the Marriage Age Limit in Indonesia: Efforts to Strengthen Family Resilience in North Sumatra. *Al-Manahij Jurnal Kajian Hukum Islam*. 2024:161-78. doi: 10.24090/mnh.v18i1.11090.
22. Rahmi A, Mudjiran, Karneli Y, Netrawati. Levels of Social Psychological and Socio-Cultural Resilience of Women in Cities Bukittinggi Through Gender Responsive Family Schools. *Edu Consilium Jurnal Bimbingan Dan Konseling Pendidikan Islam*. 2023;4(2):10-6. doi: 10.19105/ec.v4i2.9327.